

JAKÓ KLÁRA

FEJEZET A XVI–XVII. SZÁZADI MOLDVAI ÉS HAVASALFÖLDI MAGYAR NYELVŰ LEVELEK DIPLOMATIKAI ELEMZÉSÉBŐL

A magyar nyelvterületen kívül, Moldvában és Havasalföldén a XVI–XVII. században keletkezett missilisek a magyar nyelvű írásbeliség egyik sajátos ágát képezik, csakúgy, mint a törökök magyar nyelvű okiratai.¹ Évek óta foglalkozom a Kárpátokon túli vajdák és főtisztviselők magyar nyelvű levelezésének az összegyűjtésével, írásosságunk e specifikus ágának a feldolgozásával. Munkámmal az a célom, hogy megkönnyítsem mások számára e források hasznosítását. Ezek a levelek a magyar–román kapcsolatoknak olyan reliktumai, amelyek a bennük foglalt történelmi információkon kívül a magyar írásbeliségnek és a román művelődéstörténetnek is különleges emlékei, ennél fogva ismeretük nagy hasznára válik a magyar írásosság kutatóin kívül a román történetírásnak is. Úgy vélem, hogy e levelek segítségével a magyar és román kapcsolatok eddig bolygatatlan rétegeibe, azok feltáratlan mechanizmusaiba sikerül bevilágítanom.

Jóllehet Moldva és Havasalfölde szilárdan a cirill írás birodalmához tartozott, Európa nyugatibb részeivel való kapcsolataiban rákényszerült a latin betűs írás használatára is. Minden jel szerint a két vajdai kancellária létrejöttét követően munkájukhoz szükségük volt latinul tudó személyre is. Ezek kezdetben alkalmilag, majd állandóan foglalkoztatott alkalmazottak lehettek. Az ő működésük nyomán, a lengyel és a magyar kapcsolatok megszilárdulása rendjén jöhetett létre mindkét kancelláriában a latin betűs írásos feladatokat ellátó részleg, melynek tagja(i) a fejedelmek latin, lengyel és magyar secretariusai voltak. Többnyire csupán egy–egy személy végezte ezt a munkát, főként a korai időkben nem ritkán a latin nyelvű levelezést is a lengyel vagy a magyar titkár látta el. A moldvai és havasalföldi kancelláriai írásgyakorlatba tehát a magyar nyelvű írásosság is a latin betűs részleg keretei között kapcsolódott be.

A Kárpátokon túli régi okleveles anyagot ért rendkívüli méretű pusztulás komolyan akadályozza a vajdai kancelláriák szervezett működését aprólékosan tisztázó

1 Jelen közlemény a Bolyai János kutatói ösztöndíj támogatásával készült.

diplomatikai kutatást. Erre vonatkozóan szinte kizárólag Nicolae Grămadă² és Dumitru Ciurea³ régebbi eredményeire vagyunk utalva. Így pl. a magyar secretarius szubordinációjával, tehát az írásgyakorlat szempontjából nem lényegtelen kérdéssel kapcsolatosan is csak feltételezések szintjén lehet nyilatkozni. Úgy tűnik ugyanis, hogy a nem cirill betűs írásos tevékenységben foglalkoztatott latin, lengyel és magyar secretarius inkább a vajda személyi titkáráként, mint a *logofăt* (kancellár) irányítása alatt álló kancellária alkalmazottjaként végezte munkáját. Sokszor diplomáciai feladatokat is ellátott. Egy biztos: a latin, lengyel és magyar secretarius státusza jelentősen különbözött a kancelláriában dolgozó többi deákétól. Utóbbiak legtöbbször erdélyi származásúak, iskolázottságuk voltak, nem egyszer a fejedelmi kancelláriában szerzett gyakorlattal, szaktudással rendelkeztek.

Az általam eddig összegyűjtött több mint ezerkétszáz magyar nyelvű moldvai és havasalföldi vajdai és főtisztviselők levél feldolgozása kapcsán került sor ezek diplomatikai elemzésére. Az alábbiakban e leveleknek, a vajdák mandátum-szerű iratainak és a főtisztviselők többé-kevésbé hivatalosnak tekinthető szövegeinek belső diplomatikai jellemzőit kívánom bemutatni.

Elemzésünk tárgyát nem csupán azért képezik ezek a források, mert az ilyen jellegű iratok alkotják a vizsgált anyag legnagyobb részét, hanem azért is, mert ez a gyakorlat volt az, ami döntően meghatározta a magánszemélyek magyar nyelvű levelezésének formáit. E lépésünket azzal a feltevéssel indokolhatjuk, hogy a politikai vezetőrétegből származó magánszemélyek erdélyi ismerőseiknek küldött missilisek megírására ugyancsak a vajdai kancelláriák ímokait, secretariusait alkalmazták⁴.

Sorra véve a különböző formulák bemutatását a missilis levelek, valamint a mandátumok szabályos szerkezetének megfelelően a megszólításhoz, az *intitulatio*hoz, valamint a tárgyat bevezető részhez, azaz a *protocollum*hoz kapcsolódókkal kezdjük. Ezek után majd a záróformulákkal (*eschatocollum*), a datálással, az aláírásokkal és a címzéssel foglalkozunk, sorra véve a két országot és időrendben elemezve őket. A lényegét tartalmazó résszel (*contextus*), mely különben a legsokszínűbb, néhány mondaton kívül nem foglalkozunk. Megpróbáljuk felhívni a figyelmet azokra az el-

2 Grămadă, Nicolae: Cancelaria domnească în Moldova până la domnia lui Constantin Mavrocordat. In: Codrul Cosminului. IX. 1935/9. 129–231. p.

3 Ciurea, Dumitru: Diplomatica latină în Țările Române. Noi contribuții. In: Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A.D. Xenopol. Iași. tom. VIII. 1971/8. 1–24. p.

4 Pl.: Arhivele Naționale, Direcția județeană Cluj. (Az Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, a továbbiakban KmOL), Fond Primăria orașului Bistrița (Beszterce város levéltára). (A továbbiakban: Beszterce v. lt.) 6762. sz. [1601] és 8220. sz. [1612].

térésekre, változatokra, melyek kifejezetten a magánlevelekben találhatók meg. A különböző formulák bemutatását a moldvai uralkodókéival kezdjük, a havasalföldiekével folytatjuk, majd a magánlevelekkel fejezzük be.

A moldvai vajdai kancelláriában kiállított magyar nyelvű levelek megszólító, köszöntő és bevezető formuláinak fejlődését Alexandru Lăpușneanu uralkodásától (1552–1568) kezdődően követhetjük nyomon. Már ebben az időszakban találkozunk egy ünnepélyesebb latin és egy szokványosabb latin és magyar változattal. Ugyanakkor, a XVI. századtól kezdődően magyar nyelvterületen már felbukkanak a teljes egészükben magyar nyelvű bevezető formulák. Feltételezhetjük, hogy ezeket már ismerték a Kárpátokon túli kancelláriákban is, de ottani feltűnésükre csak néhány évtizeddel későbbi időszakból van példa⁵.

A Lăpușneanu idejében keltezett magyar nyelvű leveleknél használt ünnepélyesebb latin nyelvű bevezető formulát 1556-ból idézhetjük: „Alexander, Dei gratia vaivoda Moldaviae ac eiusdem terrae dominus verus. Egregie domine, amice nobis dilecte. Salutem et bonae vicinitatis commendationem”⁶. A kevésbé merev, már kevert nyelvű változata a következőképpen szól: „Alexander vaivoda, Dei gratia, terrae Moldaviae. Köszönetemet és szolgálatomat ti kegyelmeteknek, bíró uramnak és az egész tanácsnak továbbá köszönetemet minden tisztégeteknek”⁷.

Ștefan Tomșa (1563–1564) és Ioan cel Cumplit (1572–1574) vajdák a következő, egyszerűbb formulával vezették be leveleiket: „Stephanus Dei gratia vaivoda Moldaviensis, princeps Valachiae etc. Prudentes ac circumspecti viri, amici, vicinique nobis honorandi Salutem”⁸, illetve: „Joannes vaivoda, Dei gratia verus haeres Moldaviae. Salutem ac omne bonum tanquam vicinis ac amicis”⁹.

Petru Șchiopul (1574–1577; 1578–1579; 1582–1591) vajda a következő ünnepélyesebb, terjengősebb formulát kedvelte és használta több változatban is: „Nos Petrus, Dei gratia vaivoda (regni Moldaviae)¹⁰, dominus ac verus haeres (terrae Moldaviae) etc. Prudens ac circumspecte domine amice, vicine nobis plurimum

5 *Istványi Géza*: A magyar nyelvű írásbeliség kialakulása. Bp., 1934. 25–27. p.; *Papp László*: Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. Bp., 1964. 14–17.

6 Török-, magyarkori állam okmánytár (kiad.: Szilády Áron és Szilágyi Sándor) I–VII. Bp., 1868–1872. (A továbbiakban: TMÁ okm.) I. 14. Az idézetekben az érthetőség kedvéért nem őriztem meg az eredeti írásmódot, hanem átírtam a mai helyesírás szerint.

7 *Hurmuzaki, Eudoxiu*: Documente privitoare la istoria românilor. I–XLV. București, 1887–1967. (A továbbiakban: *Hurmuzaki*) XV/1. 539–540. p. [1558].

8 Uo. 585. p. [1563].

9 Uo. 651–652. p. [1572].

10 A különböző szövegváltozatokat zárójelben közlöm.

dilecte. Salutem atque vicinitatis nostrae promptissimam commendationem (vicinitatis bonae prosperum omnium successum)”¹¹. Igényét a havasalföldi trónra 1583-as levelében a következőképpen fejezte ki: „Nos Petrus, Dei gratia vaivoda terrae Moldaviae, dominus ac perpetuus haeres Valachiae. Honesti ac circumspecti viri, amici ac vicini nobis singulariter dilecti. Salutem ac felicitum quorumcunque properum successum etc.”¹²

Rövid uralma alatt Ioan Potcoavă vajda (1577–1578) visszatért a kevert nyelvű, egyszerűbb formulához: „Nos Johannes, Dei gratia princeps Moldaviae. Köszönetemet írom, mint jó szomszédimnak”¹³.

Aron Tiranul vajda (1591–1592. június; 1592. szeptember–1595) magyar írókai a teljes egészében magyar nyelvű formulát kedvelték, melynek korábbi meglétét feljebb feltételeztük. Az 1593. és 1594. évek fordulójáról származó, Erdélybe küldött leveleket a következő bevezető résszel látta el a moldvai kancellária deákja: „Istentől öfelségétől mind testi mind lelki jókat kívánjuk kegyelmednek megadatni mint bizodalmas uramnak”¹⁴. A Ieremia és Simion Movilă (1595–1606, illetve 1606–1607) kancelláriájában kiállított levelekkel bizonyítható, hogy a címzett személyétől függően párhuzamosan használták a *protocollum* latin és magyar változatait. Nápolyi Péter¹⁵ kézírására alapozva megállapíthatjuk, hogy ez a gyakorlat minden bizonnyal az ő személyéhez köthető. 1596-ban például így kezdte urának leveleit: „Jeremia Mogila, Dei gratia princeps, perpetuusque haeres Moldaviae etc. Prudentes et circumspecti viri, amici et vicini nobis honorandi. Salutem et omne bonum.” Vagy a következőképpen fogalmazott: „Jeremias Mogilla vaivoda, Istennek kegyelmességéből Moldova országnak örökös ura és (választott) fejedelme. Köszönetünknek, jó szomszédságunknak utána”, de ilyen formulát is használt: „Jeremia Mogilla, Dei gratia princeps ac perpetuus haeres terrae Moldaviae. Salutem et nostri commendationem. Isten adgyon kegyelmeiteknek sok kívánta jókat etc”¹⁶. Simion Movilă kancelláriája a következőképpen alkalmazta ezt a kétnyelvű formulát: „Serenissime princeps ac domine observandissime. Salutem ac nostri officii et amicitiae benevolam commendationem. Isten felségedet áldja meg minden kívánsági szerint való jó, szerencsés, kedves, hosszú élettel”¹⁷.

11 Hurmuzaki XV/1. 661–662. p. [1574], 672–673. p. [1578].

12 Uo. 694. p. [1583].

13 Uo. 670. p. [1577].

14 KmOL Beszterce v. lt. 5716. sz. [1594].

15 *Jakó Klára*: Nápolyi Péter, a Movilă-vajdák magyar secretariususa. In: Mindennemű dolgok változása. Hagyományok, források, távlatok. Kolozsvár, 2004. 223–234. p.

16 KmOL Beszterce v. lt. 5929. sz. [1596], 6026. sz. [1596], 6736. sz. [1600].

A XVII. század első felében a moldvai vajdák a latin *protocollumok* helyett inkább a magyarokat vagy kétnyelvűeket kedvelték. Például II. Ștefan Tomșa (1621–1623) a következőképpen fordult Bethlen Gáborhoz: „Serenissime domine, vicine nobis semper clementissime. Servitorum meorum paratam commendationem. Az Úr Isten szerencséltesse felségedet minden felséged kívánta javaiban boldog, hosszú élettel és jó szerencsével, mind az felséged tanácsival egyetembe”¹⁸. 1642-ben ekképpen kezdődött Vasile Lupu (1634–1653) üdvözlő levele: „Az Úr Isten sok jókkal, jó egészséggel, boldog, szerencsés, hosszú élettel áldja meg az új esztendőnek minden részeiben kegyelmeteket, mind az kegyelmetek kedves jóakaróival egyetemben”¹⁹.

Hasonlóképpen járt el Gheorghe Ștefan vajda (1653–1658) magyar deákja is, akitől feltehetően a legtöbb magyar nyelvű levél maradt fenn. Noha ő is használta a kétnyelvű formát: „Generose domine, vicine nobis benignissime. Servitorum nostrorum paratissimam semper commendationem. Az Úr kegyelmedet minden üdvösséges áldásival és jó szerencsékkel, hosszú élettel áldja meg”, mégis gyakrabban találkozunk nála a tiszta latin formulával: „Illustrissime ac celsissime princeps, domine, domine nobis honorandissime. Servitorum vicinitatisque nostrorum paratissimam commendationem praemissam”²⁰.

Az előbbiekhöz hasonló formulákkal a 17. és 18. század fordulójáig találkozunk, de időközben általánossá vált az a szokás, hogy a terjengős *protocollumok* helyett „modernebbeket”, azaz rövidebbeket, egyszerűbbeket használjanak, hasonlóan ahhoz, amelyet Constantin Cantemir vajda (1685–1693) kancelláriájában írtak: „Illustrissime ac celsissime princeps, domine, frater, amice et vicine benevole”²¹.

Nagy vonalakban hasonló volt a havasalföldi kancelláriai gyakorlat fejlődése is, azzal a szembeszökő különbséggel, hogy a XVI. században nem használtak magyar nyelvű formulákat a *protocollumok*ban. Ezt Mihály vajda (1593–1601) vezette be először, kétnyelvű formában.

17 Magyar Országos Levéltár (A továbbiakban: MOL), Magyar Kincstári Levéltárak. Archivum familiae Rákóczy. (A továbbiakban: Rákóczi cs. lt.) (E 190) 41. doboz art. 5. 297. sz. [1607].

18 Budapesti Egyetemi Könyvtár. Kézirattár (a továbbiakban: BEKv Kt.). Litterae et epistolae originales (A továbbiakban: LEO). (1622. szeptember 4.)

19 MOL Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak. Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára. (A továbbiakban: GyKOL) Miscellanea. (F 9) cista 1. fasc. 6. 48. sz. [1642].

20 KmOL Beszterce v. lt. 15118. sz. [1653]; MOL. Rákóczi cs. lt. (E 190) 8821. sz. [1655].

21 MOL Teleki család marosvásárhelyi levéltára. Apafi Mihály gyűjtemény. (A továbbiakban: Teleki cs. mvhelyi lt. Apafi-gy.) (P 1239) (1688. augusztus 31.)

Az előzőekben alkalmazott teljesen latin nyelvű szöveget Mihnea Turcitul vajda (1577–1583; 1585–1591) 1579-es leveléből idézzük: „Mihnie, Dei gratia vaivoda, dominus verus et haeres perpetuus regni Transalpinensis. Spectabilis et magnifice domine, vicine et pater mihi honorande. Salutem et felicitium quorumquunque prosperum successum”²².

A Mihály vajda idejéből származó újtás, melyet a kézírás alapján RácZ János secretariusnak tulajdoníthatunk, a következőképpen szól: „Illustris et magnifice domine, domine, amice observande. Salutem et nostri benevolam commendationem. Istenől nagyságodnak kívánok sok jókat és jó egészséget megadatni (Istenől kegyelmednek minden jókat kívánok megadatni.); (Adjon Isten minden jót kegyelmednek és jó egészséget)”²³.

Radu Mihnea vajda (1601–1602; 1611. március–május; 1611–1623), akinek trónigényét többen megkérdőjelezték, leveleinek protocollumait is felhasználta arra, hogy igazolja annak jogosságát: „Radulius Mihniae (Radul vaivoda filius Mihne vaivodae) Dei gratia Moldaviae, Valachiae Transalpinaeque princeps ac eorundem legitimus perpetuusque haeres etc. Generose domine, amice et vicine nobis observande. Servitiorum et amicitiae nostrae commendationem etc.”²⁴ Volt egy másik, ezúttal kétnyelvű formulája is, melyet a Bethlen Gáborral folytatott levelezésben használt: „Sacra regia maiestas, domine, domine mihi summa cum observantia collendissime (clementissime). Servitiorum meorum addictissimam (paratissimam) commendationem. Isten felségedet minden igyekezetiben elővívén, áldja meg sok jókkal kívánsága szerint (Isten nagyságodat minden kívánsági szerint való jókkal, jó egészséggel áldja szerencsében) (Kívánsága szerint minden igyekezetiben az szent Isten áldja meg felségedet szerencsésen sok jókkal)”²⁵.

Bethlen Gábor fejedelemségétől kezdődően II. Rákóczy György uralkodásának végéig ezek a kétnyelvű *protocollumok* a leggyakoribbak a munténiai vajdák magyar nyelvű leveleiben. Íme a Matei Basarab vajda (1632–1654) kancelláriájában előforduló formulák: „Mattheus Bassaraba Dei gratia princeps regni Valachiae Transalpinae vaivoda, etc. Illustrissime ac celsissime princeps, domine domine nobis clementissime. Servitiorum nostrorum paratam commendationem. Isten

22 *Veress, Andrei*: Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești. I–XI. București. 1929–1939. (A továbbiakban: *Veress*, Documente) II. 162. p. [1579].

23 Haus-, Hof- und Saatsarchiv Wien. Ungarische Akten. (A továbbiakban: HHStA UA) fasc. 131/140. sz. [1598], fasc. 131/25. sz. [1598], fasc. 131/142. sz. [1598].

24 MOL Mohács utáni gyűjtemények Kisebb családi fondtörédek. (A továbbiakban: KCSF) (R 319) fasc. 15. (1618. december 14.)

25 BEKvt Kt LEO (1622. szeptember 22., 1623. február 3.)

szent felsége kegyelmedet (nagyságodat) minden kívánsági szerint való jókkal, jó egészséggel áldja meg (minden dolgaiban áldja meg és tegeye szerencsésé)²⁶.

Hasonló gyakorlat volt honos Constantin Şerban vajda (1654–1658) kancelláriájában is, ahol a *protocollum*hoz használtak egy rövidebb és egy hosszabb formulát is, a következő szövegekkel: „Constantinus Şorban, Dei gratia regni Valachiae Transalpiniae vaivoda ac haeres perpetuus. Hogy az Úr Isten nagyságodat szerencsés étellel boldogítsa kedvesivel együtt, szívből kívánjuk²⁷. Ennek egy hosszabb változata, melyben régebbi fordulatokat is találunk, a következőképpen szól: „Illustrissime ac celsissime princeps, domine domine vicine et pater nobis honorandissime. Servitiorum vicinitatisque nostrorum paratissimam commendationem. Az Úr Isten nagyságodat kívánsága szerint való jó, szerencsés és egészséges hosszú étellel nagy boldogul, szerencsésen áldja meg, szívből kívánjuk²⁸. Természetesen ekkor is használtak teljesen magyar nyelvű formulákat a *protocollum*ban: „Kosztandin vajda, Istennek kegyelmességéből Havasalföldének ura etc. Kedves hívünk Péter deák, Isten sokáig éltessen²⁹.

A XVII. század utolsó évtizedeiben Havasalföldén is, akárcsak Moldvában, a formulák rövidülésének és egyszerűsödésének vagyunk tanúi. Şerban Cantacuzino vajda (1678–1688) leveleiben a következő, rövidebb *protocollum*szöveget találjuk: „Nos Serbanus Cantakuzaenus, Dei gratia princeps Valachiae Transalpiniae, eiusdemque perpetuus haeres³⁰. Amikor Apafi Mihálynak írt, a következő egyszerű módon szólította meg a fejedelmet: „Illustrissime princeps, domine, frater, amice et vicine nobis benevole³¹. Hasonlóképpen járt el Constantin Brâncoveanu vajda (1688–1714) is, amikor ekképpen fordult az erdélyi fejedelemhez: „Illustrissime princeps, domine, domine parens et vicine nobis benevole³².

Az előbbi gyakorlatot követte Teleki Mihályhoz, illetve Kálnoki Sámuel háromszéki főkapitányhoz intézett leveleiben Constantin Cantacuzino asztalnok (1650–1716) is. A fiatalabb havasalföldi főméltóság által használt családi hangvételű megszólításból arra következtethetünk, hogy a politikusok bizalmas viszonyban álltak egymással: „Spectabilis ac generose domine, tamquam pater

26 MOL GyKOL Lymbus (F12) Oláh ügyek fasc. 4. 23. sz. [1635]; MOL Daniel család levéltára (P 972) art. 1. fasc.1. 62. sz. [1638]

27 MOL Rákóczi cs. lt. (E 190) 9077. sz. [1656].

28 MOL Rákóczi cs. lt. (E 190) 9177. sz. [1657].

29 MOL Rákóczi cs. lt. (E 190) 8989. sz. [1656].

30 MOL KCSF Mikes család levéltára. (R 319) fasc. 44. [1687].

31 MOL Teleki. cs. mvhelyi. lt. Missiles (P 659) fasc. 25. 708. sz. [1687].

32 MOL Teleki. cs. mvhelyi. lt. Apafi-gy. (P 1239) 4. doboz. (1689. április 11.)

amande”³³ vagy „Mint uramnak, kedves atyámfiának ajánlom kegyelmednek köteles szolgálatomat. Isten minden jókkal, szerencsés, hosszú élettel hogy megáldja kegyelmedet, kívánom”³⁴.

A magánszemélyek leveleiben használatos *protocollumok* természetesen mind Moldvában, mind pedig Havasalföldén a vajdai kancelláriák gyakorlatát követték. Voltaképpen ezek változatainak tekinthetjük őket. A latin nyelvűek éppenséggel azonosak a hivatalos missilisekéivel. Pl. Sztan Kulchyarnak 1591-ben Bukarestből Brassóba küldött levele a következőképpen indít: „Egregie, prudens et circumspecte domine, vicine nobis honorande. Salutem et vicinitatis nostre commendationem”³⁵. A magánszemélyek legnagyobb része azonban inkább kedvelte az egészében magyar formulákat levelében, számtalan változatban reprodukálva a latin udvariassági kifejezéseket, szövegeket. 1592-ben például Barnovszky főpohárnok a következőképpen fordult a besztercei bíróhoz: „Szolgálatomat ajánlom kegyelmeteknek mint bízott uraimnak. Az Úristentől kívánok kegyelmeteknek minden jó egészséget megadatni mint bizodalmas szomszéd uraimnak”³⁶. Hasonló tartalmú volt azoknak az 1671-es leveleknek a *protocolluma*, melyeket egy bojár küldött Bukarestből ismerősének, Kun Istvánnak: „Mint énnekem jóakaró uramnak kegyelmednek ajánlom atyafiságos szolgálatomat és hogy Isten ő szent felsége minden üdvességes jókkal és hosszú békességes élettel hogy megáldja kegyelmedet szívből kívánom” „Mint énnekem jóakaró uramnak és szomszédomnak, kegyelmednek szolgálók és hogy Isten minden kívánata szerint való jókkal, hosszú békességes élettel, hogy megáldja kegyelmedet szívből kívánom.”³⁷.

A levél tárgyának bemutatását (*contextus*) a bevezető részhez (*protocollum*) nem egy sajátos formula kötötte, hanem csupán néhány szó. Ezek között leggyakrabban a *továbbá* fordul elő, de találunk a következőkhöz hasonló kifejezéseket is: „Emlékezhetik te nagyságod...” vagy „Ezt adjuk tudotokra...” , illetve „Megadták énnekem az kegyelmetek levelét...” és „Megérthettük...” stb.

A levelek befejező része (*eschatocollum*) a datáláson és aláíráson kívül tartalmazott egy jókívánság-félét (*apprecatio*) is.

33 MOL Teleki. cs. mvhelyi. lt. Teleki Mihály gyűjtemény (P 1238) 16. doboz. (1689. január 19.)

34 MOL Teleki. cs. mvhelyi. lt. Missiles (P 659) fasc.3. 185/27. sz. [1689].

35 *Hurmuzaki*: XV/1. 705–706. p. [1591].

36 Uo. 710–711. p. [1592].

37 MOL Teleki. cs. mvhelyi. lt. Neo-regestrata acta (P 658) fasc. 5. 1330.a/2. sz. [1671], 1330.a/1–2. sz. [1671].

Ez az *appreciatio*ban megfogalmazott jókívánság legtöbbször a címzett egészségre, hosszú életére vagy az isteni gondviselés általi oltalomra vonatkozik. A XVI. században ezek legtöbbször magyar nyelvűek, de a XVII. században a latin nyelvű *protocollum*hoz általában szintén latin *appreciatio* tartozik. Mind a latin, mind pedig a magyar változatnak volt egy hosszabb és egy rövidebb alakja. Mivel tartalmukból következően e szövegek nem tették lehetővé túl sok változat létrejöttét, e variánsok igencsak hasonlítanak egymásra.

Magyar nyelvű *appreciatio*ra az alábbi példák adhatók: „Isten tartsa meg kegyelmeteket minden jó szerencsével”³⁸, „Kívánjuk az Úr Istentől egészségeteket”³⁹, „Isten áldja meg kegyelmeteket mint jó szomszédinkat nagy, sok, áldott javaival”⁴⁰. Mihály vajda általában a következő formulákat használta: „Adjon Isten minden jót kegyelmednek és jó egészséget”⁴¹. Vasile Lupu imoka a következő szövegalkot kedvelte: „Ezek után tartsa meg Isten kegyelmeteket kedves, jó egészségben sok esztendeig ... Tiszta szívből való szomszédaságomat ajánlom kegyelmedeknek minden időben”⁴². Mind Constantin Cantacuzino asztalnok, mind pedig Constantin Brâncoveanu fejedelem az Apafi Mihállyal folytatott levelezésben a következő formulát alkalmazták: „Ezek után Isten oltalmába ajánlván kegyelmedet, maradok kegyelmed köteles szolgája, igaz atyafia (jóakarója és mintegy fia)”⁴³. Gheorghe Duca (1665–1666; 1668–1672; 1678–1683) moldvai vajda eképpen zárta levelét: „Isten őfelsége nagyságodat sokáig jó egészségben éltesse, országában boldogítsa, mind édes magzattal együtt, tiszta szívből kívánjuk”⁴⁴.

A latin nyelvű *appreciatio*kökből a következők a leggyakoribbak: „Cui me meaque servitia tamquam domino et fratri commendo. Eandemque feliciter valere opto”⁴⁵. 1578-ban Petru Schiopul vajda így zárja levelét: „Eandem quam diuturne feliciter valere cupimus dominationem vestram. Dominationum vestrarum vicinus et amicus”⁴⁶. 1616-ban Radu Mihnea ezeket kívánja levele címzettjének: „Iliisque

38 *Hurmuzaki*: XV/1. 539–540. p. [1558].

39 Uo. 651–652. p. [1572].

40 KmOL. Beszterce v. lt. 5994. sz. [1596].

41 HHStA UA fasc. 131. /142. sz. [1598].

42 MOL GyKOL Miscellanea (F9) cista 1. fasc. 6. 48. sz. [1642].

43 MOL Teleki. cs. mvhelyi. lt. Miscellanea. (P 659) fasc. 3. 185/27. [1689]. Teleki Mihály gyűjtemény (P 1238) 16. doboz. (1689. január 19.)

44 MOL Mohács utáni gyűjtemények Erdélyi iratok (A továbbiakban: Erdélyi i.) (R 298) fasc. 12. art.8. [1681].

45 *Véress*: Documente. I. 133–134. p. [1553].

46 *Hurmuzaki*: XV/1. 672–673. p. [1578].

bene feliciterque valere magnificentiam vestram desideramus”⁴⁷. Gheorghe Ștefan 1655-ben pedig ekképpen zárja sorait: „In reliquis eandem illustrissimam principalem dominationem vestram quam diutissime feliciter valere desideramus”⁴⁸. Az előbbi formulát 1657-ben Constantin Șerban a következőképpen bővíti: „In reliquo illustrissimam ac celsitudinem vestram quam diu et foeliciter valere ac gubernare, florere desideramus”⁴⁹. Ugyanezt a szöveget Șerban Cantacuzino kancelláriája 1687-ben így alakítja tovább: „Quibus in reliquo illustrissimam celsitudinem vestram diu regnantem ac florentem valere desideramus”⁵⁰. Hasonlóképpen jár el Constantin Brâncoveanu secretariususa is, aki ekképpen változtat a szövegen: „In reliquo illustritatem vestram divinae recomandamus protectioni”⁵¹.

A befejező rész fontos eleme volt a datálás (*datum*), mely megjelölte az irat kiállításának helyét és idejét. Ezek legtöbbször latin nyelvűek voltak, még azoknak a deákoknak az esetében is, akik a *protocollumot* teljes egészében magyarul írták. A magyar nyelvű datálás kivételesnek számít. Az erdélyi származású secretariusok és deákok a magyar nyelvű levelezés első évtizedeiben a latin betűs írás világában szokásos módon datáltak, azaz megjelölték a kiállítás valamely egyházi ünnephez viszonyított hónapját és napját. Mircea Ciobanul vajda (1545–1552; 1553–1554; 1558–1559) deákja például így járt el: „Datum ex castro nostro prope Targawistia metato, feria IV. ante Pentecosten, anno 1553”⁵². Ugyanígy íratta a dátumot Socol, havasalföldi „iudex” (iudex curia regni Transalpinensis supremus): „Datum in oppido Bwkoresth, die Assumptionis Marie, anno domini 1555”⁵³. Az Alexandru Lăpușneanu vajda deákja által használt magyar szöveg is hasonló: „Ez levél költ Swcwyen, Szent Margit asszony napján, anno domini 1558”⁵⁴. Miután Erdélyben a reformációt követően áttértek a mind a mai napig használatos időmegjelölésre, melynek értelmében megnevezik a hónapot és azt követően a nap sorszámát, a Kárpátokon túl tevékenykedő magyar secretariusok is alkalmazták ezt a módszert. Ugyanígy tettek az arab számok használatával kapcsolatban is. A római számokról arab számokra való áttérés már a magyar nyelv írásbeli használata előtt, még a csak

47 Österreichische Nationalbibliothek. Wien. Autografensammlung 32/100 – 4. [1616].

48 MOL Rákóczi cs. lt. (E 190) 8921. sz. [1655].

49 MOL Rákóczi cs. lt. (E 190) 9177. sz. [1657].

50 MOL Teleki. cs. mvhelyi. lt. Missiles (P 659) fasc. 25. 708. sz. [1687].

51 MOL Teleki. cs. mvhelyi. lt. Apafi-gy. (P 1239) 4. doboz. (1689. április 11.)

52 *Véress*: Documente. I. 134. p. [1553].

53 MOL Magyar Kincstári Levéltárak Missiles (E 204) fasc. 45. 1. [1555].

54 *Hurmuzaki*: XV/1. 540. [1558].

latin írásosság korában megtörtént.⁵⁵ Nem mindennapi jelenségnek tekinthető, hogy a XVI. század végén, XVII. század elején egy Nápolyi Péter vagy Rácz János kaliberű igényes secretarius római számokkal datált, természetesen a levél ünnepélyes külsejének fokozásáért⁵⁶. Az is előfordult Nápolyi Péternél, hogy egy Ieremia Movilă vajda által íratott levélben mintha játszott volna, keverte a datálásban a római és az arab számokat a következőképpen: „Datum ex villa Lipotom XXVI die Xbris M603”⁵⁷. A Movilă-család kancelláriájában a római számoknak az ünnepélyesség növelése céljából való használata Nápolyi Péter nyomán divattá vált. Ez a szokás tovább élt Constantin Movilă uralkodása alatt is (1607–1611), sőt még Boér István secretarius is így datált 1612-ben⁵⁸. Havasalföldén Rácz János, Mihály vajda magyar deákja is előszeretettel választotta ezt a megoldást, különösképpen a bécsi császári udvarral folytatott levelezés esetében⁵⁹. Meg kell említenünk, hogy a Kárpátokon túli magyar nyelvű levelek román kibocsátói a saját, cirillbetűs írásbeliségükben használatostól eltérően az évet a nyugati keresztény (latin rítusú) szokás szerint tüntették fel. Erre abból következtethetünk, hogy amikor nem így tettek, külön felhívták rá a figyelmet. Például: „Iratott Bukuresten, júliusnak 6-ik napján, világ teremtésétől fogva 7162. esztendőben”⁶⁰ vagy a következőképpen: „Datum in Jászvásár, 23 Aprilis, Krisztus urunk születése után 1655, ó szerint anno 7163”⁶¹.

Hasonlóképpen fontos volt a datálásnál a kibocsátás helyének feltüntetése. Ebből a megfontolásból terjedhetett el, még a magánszemélyek leveleinek esetében is, a latin nyelvű helymegjelölés. Természetesen akad példa a helynevek magyar formában történő használatára, de ezek elsősorban a XVI. századból valók és nem hivatalos levelekben fordulnak elő. Ugyanakkor igyekeznek minél rövidebbek lenni és minél pontosabb helymegjelölést biztosítani. Például: „Költ Szweczyuan [15]92 die augusti”⁶² vagy szintén 1597-ből „Költ ez levél Zuchowa varasbul, anno

55 *Jakó Zsigmond–Manolescu, Radu: A latin írás története.* Bp., 1987. 209. p.

56 HHStA UA fasc. 131. 107. sz. [1598].

57 KmOL Beszterce v. lt. 7399. sz. [1603].

58 HHStA UA fasc. 157/39. sz. [1612].

59 HHStA UA fasc. 132./140. sz. [1598], fasc. 133./9. sz. [1598].

60 MOL Rákóczi cs. lt. (E 190) 33. doboz. 8153. sz. [1654].

61 MOL Rákóczi cs. lt. (E 190) 8822. sz. [1655].

62 *Hurmuzaki: XV/1.* 711. [1592].

domini 1597⁶³, illetve „Ez levél költ Jazvasart, Böjtmás hónap tizenkettedik napján, anno 1572⁶⁴, „kelt Moldovában Jasvasart⁶⁵.

A latin datálásnál, főképpen ha a kibocsátó a vajda volt, a kiállítás helyét vagy *locativusszal* vagy az *ex*, illetve *in* viszonyzókkal fejezték ki. Ha nem is következetesen, de megpróbálták rámutatni arra, hogy a kiállítás helye mezőváros, város vagy falu volt-e, sőt időnként más pontosításokat is alkalmaztak, feltüntetve a pontos helyet a helységen belül, illetve az országot is. A számtalan változatból csak néhányat idézünk: „Datum in civitate nostra Jaas⁶⁶, „Datum ex aula nostra waivodali Jazvasar⁶⁷, „Datum ex curia nostra Jasiensi⁶⁸, „Datum in civitate nostra Zuchaviae in Moldavia⁶⁹, „Datum in regno nostro Moldaviae, in civitate Jasiensi⁷⁰, „Datum in praecipua principali nostra civitate Jasvasarina⁷¹, „Datum in civitate nostra Succavia Moldavorum⁷², „Datum ex aula nostra Bukurest⁷³, „Datum in aula (curia) nostra Tergovista (Bukurest)⁷⁴, „Datum in sede nostra Bukurest⁷⁵.

A pecséten kívül a megerősítés, a hitelesség bizonyítása itt is az aláírással történt. A levelek aláírásának szokása a 15. században jött divatba. Kezdetben az aláírás helye a szöveg alatt, a bal oldalon volt. Később középre került, majd végül a jobb oldalon állapodott meg. Hosszú ideig az aláírás nem sajátkezü volt, hanem a levelet kiállító deák írta oda. A vajdák hivatalos leveleit ritkán a secretariusok is ellenjegyezték. Ezeknek az aláírásoknak a helye a Kárpátokon túli kancelláriák gyakorlatában a vajda aláírása alatt, lent a papír jobb oldalán volt. Amint azt már említettem, a moldvai vagy havasalföldi vajda latin betűs aláírása legtöbbször a levelet író deák, illetve secretarius kezétől származik. Az ezek alatt levő cirill betűs aláírást autográfának tekinthetjük. Ezek helye többnyire szintén a papír jobb oldalán van. E gyakorlattól következetesen eltért Ieremia Movilă moldvai és még gyakrab-

63 KmOL Beszterce v. lt. 6157. sz. [1597].

64 *Hurmuzaki*: XV/1. 652. [1572].

65 MOL GyKOL Miscellanea (F9) cista 1. fasc. 6. 48. sz. [1642].

66 TMÁ okm. I. 14. p. [1556].

67 *Hurmuzaki*: XV/1. 662. p. [1574].

68 Uo. 673. [1578].

69 KmOL Beszterce v. lt. 6026. sz. [1596].

70 MOL Magyar Kincstári Levéltárak Archivum familiae Thurzó (E 196) konvolut 13. fasc. 60. 10. sz. [1611].

71 KmOL Beszterce v. lt. 5716. sz. [1594].

72 HHStA UA fasc. 131./ 226. sz. [1598].

73 MOI. GyKOL. Iymbus (F12) fasc. 4. 23. sz. [1635].

74 MOL Rákóczi cs. lt. (E 190) 8835. sz. [1655], 8839. sz. [1655], 42. doboz. 297. sz. [1648].

75 MOL Teleki cs. mvhelyi lt Missiles (P 659) fasc. 5. 205/2. [1671].

ban Mihály havasalföldi vajda, amikor a magyar szöveget a levél bal oldalára írt cirill betűs aláírásával hitelesítette.

E levelek záró részénél megjelenik sokszor, a datálás és az aláírás közé ékelve, egy udvariassági formula kíséretében az aláíró személy méltósága is. Éppen ezért úgy gondoljuk, hogy az *eschatocollum* sajátosságainak elemzésekor néhány szóval fel kell hívunk a figyelmet ezekre is. Ez a szöveg is nem egyszer latinul vagy magyarul kapcsolódik a tényleges aláíráshoz. Mihály vajda esetében például a következőképpen szól: „Sacrae caesareae regiaeque maiestatis vestrae humilis fidelisque servitor Michael vaivoda regni Transalpinensis”⁷⁶, „Generose dominationis vestrae amicus Michael vaivoda regni Transalpinensis”⁷⁷, „Felségednek szolgál az havasalföldi Mihail vajda”⁷⁸. A Radu Mihneaé pedig ekképpen hangzik: „Magnificarum, generosarum ac egregiarum dominationum vestrarum amicus benevolus Radul vaivoda princeps ac haeres perpetuus Transalpiniae valachiae”⁷⁹. Petru Şchiopul levelét a következőképpen írta alá secretarius: „Dominatum vestrarum vicinus et amicus. Ex proprio mandato Dei gratia Petri principis terrae Moldaviae”⁸⁰, Simion Movilă aláírása, melyet a cirill betűs autográf változat követett, a következőképpen szól: „Amicus syncerus Simeon Mogila Dei gratia vaivoda ac perpetuus haeres Moldaviae”⁸¹. Vasile Lupu gyakran zárta leveleit az alábbi kétnyelvű szöveggel: „Tiszta szívből való szomszédságomat ajánlom kegyelmeiteknek minden időben. Basilus Dei gratia terrarum Moldaviae princeps ac dominus”⁸². Gheorghe Ştefan általában ezt a formulát kedvelte: „Earundem dominationum vestrarum amicus benevolus (servitor paratus) Stephanus Dei gratia princeps ac haeres perpetuus Moldaviae”⁸³. Gheorghe Duca hatalmi igényeit aláírásával is ki kívánta fejezni: „Illustrissimae ac celsissimae dominationis vestrae amicus et vicinus benevolus Duka princeps Moldaviae ac Okraïne”⁸⁴. Constantin Cantemir kancelláriájában pedig ez járta: „Illustrissimae dominationis vestrae frater, amici et vicini benevoli Constantin vaivoda, Moldvaország fejedelme”⁸⁵.

76 HHStA UA fasc. 130. 21/5. sz. [1597].

77 HHStA UA fasc. 131./142. sz. [1598].

78 HHStA UA fasc. 131./166. sz. [1598].

79 MOL Erdélyi i. (R 298) fasc. 12. art.8. [1605].

80 *Hurmuzaki*: XV/1. 673. [1578].

81 MOL Rákóczi cs. lt. (E 190) 41. doboz. art. 5. 297. sz. [1607].

82 MOL GyKOL Miscellanea (F9) cista 1. fasc. 6. 48. sz. [1642].

83 KmOL Beszterce v. lt. 14900.sz [1652]; MOL Rákóczi cs. lt. (E 190) 8821. sz. [1655].

84 MOL Erdélyi i. (R 298) fasc. 12. art. 8. [1681].

85 MOL Teleki cs. mvhelyi lt. Apafi-gy. (P 1239). (1688. augusztus 31.)

A diplomatikai elemzés szempontjából a címzést is az *eschatocollum* részének kell tekintenünk, noha ezek a XVI–XVII. században a középkorban szokásosnál jobban elkülönültek a levelek szövegétől. A magasabb rangú levélírók külön ívet használtak e célból. Rövidebb szöveg esetében a levelet az első oldalra, míg a címzést ettől távolabb, az iv negyedik oldalára írták. A címzés nyelve szinte mindenkor latin volt. Ettől a szabálytól még azok az írnokok sem tértek el, akiknek elég halvány fogalmaik voltak a latin nyelvtan törvényszerűségeiről. Magyar nyelvű címzést eddig még nem találtam a vizsgált anyagban és időszakban, még a magánlevelezésben sem. Olybá tűnik, hogy a hétköznapi nyelv használata ez esetben udvariatlanságnak számított volna. A két vajdai kancellária deákjai tehát arra törekedtek, hogy alkalmazkodjanak a magyar nyelvű írásbeliségben elterjedt címzési szokáshoz. Az, hogy viszonylag keveset hibáztak, azzal magyarázható, hogy amint azt már említettem a secretariusok nagy része erdélyi származású volt, többnyire anyanyelvük is magyar volt, illetve iskoláikat is Erdélyben végezték, „szak-képzettségükre” is ott tettek szert. Íme néhány példa címzésekre: Mircea Ciobanul vajda (1545–1554; 1558–1559) 1553-ban Kendi Ferencnek küldött levelére ezt íratta: „Magnifico domino Francisco Kendi consiliario regni Transsilvanensis, domino et fratri unice singularissimo”⁸⁶. Mihnea Turcitul vajda 1579-ben kelt levelét a következő címzéssel látták el: „Spectabili, magnifico domino Christophoro Bathori de Somlio, vaivode Transsylvaniensi et Siculorum comiti etc. vicino et tanquam patri honorando”⁸⁷. Végül pedig lássuk egyik, Radu Mihnea által Bethlen Gábornak küldött missilis címzését: „Sacrae regiae maiestati, domino domino Gabrieli Dei gratia Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae etc. regi electo, Transsylvaniae principi et Siculorum comiti etc. domino domino mihi summa cum observantia colendissimo”⁸⁸. Több esetben a címzést kalligrafikus betűkkel írták és tollrajzokkal díszítették. Noha nem tartozik ténylegesen a címzéshez, de említésre méltó, hogy a latin nyelvű szöveg mellé a már lepecsételt levélre a logofát (kancellár) olykor néhány szavas cirill betűs utasítást írt a levélvivő postának⁸⁹.

Amint azt a bevezetőben megállapítottam, s amint azt reményeim szerint elemzésem is igazolt, a román vajdák általában kancelláriai gyakorlattal rendelkező, iskolázott erdélyieket alkalmaztak titkárnak vagy íródeáknak. Munkájuk éltetője nem valamiféle társadalmi igény, hanem a külkapcsolati szükséglet volt. Termé-

86 *Veress*: Documente. I. 133–134. p. [1553].

87 Uo. II. 162. p. [1579].

88 BEKvt Kt LEO (1623. február 3.)

89 MOL Rákóczi cs. lt. (E 190) 41. doboz. art. 5. 297. sz. [1607].

szetesen ezek a hosszabb vagy rövidebb időre Moldvába vagy Havasalföldébe átkerült, korszerű deákos műveltségű írástudók a megszokott, az egész magyar nyelvterületen elterjedt általános formai, helyesírási, nyelvi szabályokhoz igazodva végezték írásos munkájukat. A magyar nyelvű hivatalos írásbeliség tehát a Kárpátokon túl az erdélyi fejedelemség mindenkori gyakorlatához igazodva fejlődött, államközi szoros politikai és gazdasági kapcsolatok hívták életre és addig virágzott, amíg Erdélyben a magyar volt az írásnyelv. Amilyen ütemben a bécsi kormányzat a Habsburg-uralom alá került provinciában a XVIII. században újra a latint tette az udvari és a tartományi hatóságok közötti kapcsolatok hivatalos nyelvévé, olyan ütemben halt el a magyar írásnyelv használata a Moldva, Havasalfölde és Erdély közötti hivatalos kapcsolatokban és szorult vissza a magánszférába.

